

Soome-ugri ja põhja usundisüsteemid

Ivar Paulson. Hinged, vaimud ja jumalad. (Eesti mõttelugu 176.) Koostanud Indrek Peedu. Tartu: Ilmamaa, 2024. 720 lk.

Pagulasest usundiloolase, Stockholmi ülikoolis töötanud Ivar Paulsoni (1922–1966) artiklite kogumik avab meile tema teoreetilised vaated (raamatu esimene osa „Religioonist ja usundiloost”), annab hulgaliselt võrdlevaid ja üldistavaid käsitusi põhjarahvaste ja soomeugrilaste usundist ning lõpuks pakub noppeid Paulsoni käsitletud õpetlastest ja kultuuritegelastest (viimane

osa „Kaasaegsetest”). Kui see lõpuots täiesti eraldiseisvana kõrvale jätta, saame temaatiliselt kompaktselt ja dünaamiliselt areneva koguteose soome-ugri ja põhjarahvaste usundilistest ilmadest, lisaks kõikvõimalikele hingedele, vaimudele ja jumalatele ka suhtumisest surnutesse ja teispoolsusesse, jahirituaalidest, šamanismist ja arusaamadest inimese kohta. Raamatu mahuline kopsakus ei ole siiski täielikult õigustatud. Esineb omajagu kordusi (eriti teoreetilises jaotuses), nii sisulisi kui ka sõnasõnalisi, isegi peaaegu lõiklõigulisi, läbi mitme teksti.

Paulson on perfektne, ehk liigagi. Selles täiuslikkuseihas kajastavad Paulsoni tekstid tema ajastut, 1950.–1960. aastaid, kui

kultuuride uurimisel valitses struktuurse vaatamise aeg, kui kõik oli süsteemne, veatu, kõrvalekalleteta. Paulsonil endal ei olnud justkui midagi konkreetset pak-kuda, igalt poolt paistab vastu vahetu tun-netuse, igasuguse kultuurilise kokkupuute puudumine (mille alusel ta seda võinukski leida?), aga ta teab kõike. Etnograafilised andmed on Paulsoni jaoks ainult poee-tiline pealispind „tõelisele religioosle süvakihistusele” (lk 36). Strukturalistlikus vaimus esitab Paulson veatu algoritmi põhjarahvaste ja soomeugrilaste maailma-pildi mõistmiseks. Aga kas meil on sellega midagi peale hakata? Kas selles süsteemis on mingi avaus või pide, mida me saame kasutada, või on see kõik lihtsalt imetlemi-seks?

Aeg oli tollal aeglasem, igasugused sobivad aastakümnetetagused seisukohad ja kontseptsioonid kõlbasid kasutada küll. Paulsoni lemmikmõisted on animatism ja irdhing, nendega on eri artiklid üle puista-tud. Iseenesest miks ka mitte, ega aja kulg-peagi mõtteid kasutuks muutma. Tugev toetumine vanadele mõistetele võib olla tingitud sellest, et Paulsoni allikad pärine-vad suures osas ajastust, mil need mõisted olid kuumad.

Paulson kaldub enda väitel induktiivse lähenemise poole, aga kõrvalt vaadates põhineb tema töö seejuures deduktiivsel meetodil. Kasutusel on kaudselt, vara-sematest käsitlustest leitud empiirika, mida paigutatakse vahetusse teoreetilisse skeemi. Allikakriitikat ei ole Paulson eriti rakendanud. Tundub, et Paulsoni mee-lest on nii, et mis kirjas, see tõsi. Kui ees-märgiks on suuri skeeme joonestada, siis igat üksikasja tõestada ega kinnitada ei jõua, iga detaili kehtivus polegi ehk olu-line. Teoreetiline skeem aitab kinnitada, et konkreetika kehtib, kõik andmed asetuvad oma kohale, teaduslik masin töötab.

Ehkki Paulsoni üldine eesmärk on selgus, takerdub ta siiski kohati ka mitte-

teadmise hämarusse. Küttide kui autori põhilise huviobjekti religioon on Paulsoni järgi individualistlik, ent eri artikleid vaa-dates ilmneb, et põhja ja soome-ugri põlis-rahvaste usk on „üsna” (seda sõna armas-tab Paulson kasutada) ühesugune suurtel aladel. Konkreetset väidab Paulson, et küttkorilaste usund on ühiskondlikult „vähe organiseeritud ja diferentseeritud” (lk 43). Seega püüab Paulson olla korraga range ja udune, tungida kultuuri pealis-pinna all toimivate usundiliste mehhanis-mide üksikasjadeni, ent samal ajal hoiduda midagi täpsemalt väitmast.

Konkreetsuse ja ebamäärasuse vastuolu ongi ehk selle koguteose põnevaim välja-kutse. Paulson märgib (lk 25), et inimeste ettekujutus mitteinimlikest võimudest ja olevustest on „üsna hämar ja vormitu”, väljendudes aina vahelduvates kuvandi-tes. Ta pakub välja ka vastava olendite ja objektide loendi: „Mida inimene kunagi püha ja vägevana on kogenud, see on erinevates usundites üsna erineva väljen-duse leidnud: kord on selleks, mida koge-takse üleloomuliku võimu kandja, püha ja võimsa ilmumise vormidena, kollektiivsed üleloomulikud olevused (vaimud, juma-lused), kord enam-vähem individuaalse profiiliga jumalused ehk kõigist ülevam ülijumal, kord elusolendid (inimesed ja loomad) või looduses leiduvad orgaanili-sed ja anorgaanilised nähtused ja objektid (taimed, kivid jne.), kord inimese loodud esemed” (lk 30).

Nimekiri sisaldab enam-vähem kõike meie ümber ja tekib tunne, et iga soome-ugri kütt ja korilane võiks sellest loetelust oma lemmiku(d) valida, kõik on lubatud ja võimalik, loeb vajadus mingit tüüpi „püha ja vägeva” järele. Aga võib-olla on siiski olemas konkreetsemad jagatud arusaamad ning võime kõneleda põlisrahvaste usundi etnilistest joontest? Teisal teatab Paulson nimelt, et iga põlisrahva usund moodus-tab terviku: „[---] juba loodusrahvaste iga

etnilise üksuse religioon on omaette ja ise-seisev individuaalne ja orgaaniline tervik" (lk 46). Samuti väidab Paulson, et loodusrahvastel on „religiooni funktsioon üldises kultuuristruktuuris väga oluline" (lk 65). Tundub justkui loogiline, et siis peaks igal põlisrahval või -hõimul olema oma usund, midagi, mis inimesi ühendab, mida grupi piires omavahel tunnustatakse ja mis tekitab kokkukuuluvuse tunnet.

Aga samas ei võta kaua aega, kui Paulson hakkaks justkui jälle iseendaga vaidlema: „[---] küttkorilaskultuure võiks religioosest-kultuslikust vaatenurgast pidada veel üldjoontes „individualistlikeks", s.t. nad on sotsiaalselt ja kultuuriliselt vähe organiseeritud ja diferentseeritud" (lk 71). Kuidas käsite seda mõista? Kas küttide seas usub siis igaüks, mida heaks arvab? Või on selles individualistlikkuses ikkagi mingi kimp gruppi kokku siduvaid tunnuseid? Mida siis ikkagi öeldakse, mis on autori seisukoht?

Selles küsimuses annabki tunda autori vahetu kokkupuute puudumine rahvastega, kelle maailmapildi kohta ta kirjutab. Vajakajäämised kultuurilises intiimsuses takistavad usundi tunneta-mist. Paulson kasutab eri rahvaste usundiliste vaadete kaardistamiseks teadus- ja aimekirjanduslikke allikaid. Seda peaks tegema muidugi igaüks, kes sellise töö ette võtab, aga mingisugunegi päriseline kontakt kellegagi aitaks kultuuritajule palju kaasa. Paulson pole muidugi süüdi, et piirid olid tema ajal kinni. Samas oli see tema valik võtta ette just need rahvad, kellega ei olnud mingit võimalust kohtuda. Heterogeensel teaduslikku laadi kirjandusel tuginemine viib ambivalentsete ja ebakindlate mõistete ja väidete sõnastamiseni. Erinevates seostes teeb Paulson erisuguseid teoreetilisi järeldusi samade asjade kohta. Dünaamilisel, ehe-dal põliskultuuride taustal näivad Paulsoni üldistused vastuolulised.

Elus võib olla nii, et isikliku kogemusena esitavad põlisrahvaste esindajad stereotüüpseid motiiviindeksi teemasid, üldise teadmisenäga aga midagi ennekuulmatut. Ette tuleb igasugust. Näiva vastuolu olemuslikkust Paulson aga tunnistada ei saa, sest tema aksioom on seaduspära eksisteerimine, algoritmilise süsteemi ja struktuuri olemasolu. Ilma kogemuseta tunduski ilmselt kõik üsna loogiline.

Igatahes selgub Paulsoni raamatust paljugi tema uurijaposisitsiooni kohta. Ja kui vaadata ülevaateid põlisrahvaste usundi eri valdkondadest (mis moodustavad kogumikust lõviosa), siis paistab kehtivat üks ja sama loogika kogu tsirkumpolaarses piirkonnas, kogu Siberis (otsaga Hiinaski), üks ja sama kõigil soomeugrilastel. Kõike seda lugedes tekib kahtlus, kas üldse on seda individualistlikkust, mida teoreetilises osas justkui lubatakse. Selgub, et usundi individualistliku loomuse kohta on distantsilt keerukas midagi väita.

Põhjarahvaste ja soomeugrilaste usundi ülevaated on asetatud sissejuhatavas osas esitatud skeemi, lisaks teeb Paulson nende artiklite lõpuosas kokkuvõtteid näitamaks, millised ühtelangevused milliste rahvaste vahel olemas on. Nendes temaatilistes artiklites endis mingeid erilisi teoreetilisi arutlusi ei ole. Et mõista, kuidas esitatud ülevaated Paulsoni teoreetilisel raamil paigutuvad, tuleb lugeda üldistavaid artikleid. See on üks kogumiku oluline voores, et eri aegadel eri keeltes ilmunud uurimused on üheskoos ja lugejal on võimalik empiirilisi ja teoreetilisi osi hõlpsasti kokku viia. Muude teemade vahele pistetud kaks šamanismiteemalist artiklit on aga vähe-ütlevad. Need ei anna midagi eristatavat juurde ning jäävad põgusateks ja üldisteks ülevaadeteks.

Kokkuvõttes on kiiduväärne, et Ivar Paulson puudutas oma uurimistöös rahvaid ja teemasid, mis tollal olid lääne teadlastele ligipääsmatud ja näivald loot-

setusse unustusehõlma vajumas. See ligipääsmatus oli tingitud poliitilisest lõhest Euroopas ja maailmas, ent ka keelelistest põhjustest. Paulson kasutab omajagu vene-, soome- ja rootsikeelseid uurimusi ja ülevaateid. Nende keelte oskus ei olnud

tollases maailmas kuigi levinud. Seega tegi Paulson tänuväärset tööd Venemaa põhjarahvaste ja soomeugrilaste vaimumaailma tutvustamisel ja meeleshoidmisel.

ART LEETE